

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՆԱՆԻԱ ՀԱՎԱԹՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1201-1211 (1223?)

(Շարունակությունն նախորդ թիվին եւ վերջ)

2. — Չորս ձեռագրական յիշատակարան, որոնց առաջինը անախյ է, հրկրորդը և երրորդը հրատարակուած են 1951 ին և չորրորդը՝ 1962 ին, Չամչեանի, Օրմանեանի և անոնց հեռագրութեամբ գրուած այս պատմութեան վրայ բոլորովին նոր լոյս մը կը սփռեն:

Անախյ յիշատակարանը, որ ամենէն կարեւորն է, հետեւեալն է.

... Ի վիշաբիս Երեւոյի յիսկերոյի (650 = 1201) հայոց նոր տնտեսիս, ի գաւառիս Գարունացեաց առ սարսուլ լերինս Սեպուհի, ի հեռեօժակաւան տնտաւսիս կոչեցելոյ Աւալ վանի, յոր բնակին ար ամենայն բարիք և անուանիք ի հովանեաւ նախարարի եւ մեծա խառ սրբոյ Աստուածանի եւ Կարապետի եւ սրբոյ տառնելոյ, յառաջնորդութեան սրբանեալ եւ մաքրափայլ երկուց հարապոսից տնայն Սարգսի եւ Ամբակումա, զորս ճէր Բիւսուս պանկեցի արտաւոյ ամենայն վարձութեանց. ամեն:

Արդ ի նիւնկերոյ ամի քաղաւորութեան Հայոց Աւետիկ յալրոյ եւ բարեգաւեսի եւ ի հայրապետութեան տնայն Գրիգորիսի, որ եւ յայսմ ամի յերկուս բաժանի եւ նոսի Անանեի ի Կեաւիս: Եւ արդ ի յայսմ ժամանակի գրեցաւ ամենա զովելի եւ նաշակելի գեղականաւ եւ գեղապանձ, լուսայեղձ եւ տառամարդաստանն սուրբ աւետարանս: ... Եւ գրեցաւ ձեռամբ Ասեփանոսի ...: (Նաւապրեան գրադարան, Մարկոսեան հաւաքածոյ, թիւ 17):

Յիշատակարանին մէջ յիշուած կաթողիկոսը Գրիգոր Զ. Ապիրատն է (1194-1203): Հետեւեալը, Անանիա, Գրիգոր Ապիրատի մահէն ետք, նոր կաթողիկոսին՝ Յովնանէս Զ. Սահեցի Մեծարարոյի ընտրութենէն զժգոհ մնալով չէ որ յղացած է անկախ կամ հակաթոռ կաթողիկոսութիւն

մը հաստատելու ծրագիրը, այլ Գրիգոր Ապիրատի կենդանութեան տակն:

Երկրորդ կարեւոր տեղեկութիւնը, զոր այս յիշատակարանը կը հաղորդէ, այն է թէ Անանիա իր աթոռը հաստատած է Կեաւիս և ոչ՝ Սեբաստիա: Անանիա 1204 ին Կեաւիս կը գտնուէր երբ Թէոփորոսի նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ, և ոչ թէ, ինչպէս Չամչեանի անձանօթ աղբիւրը ըսած է, հան այցելութեան տակն: Թէ Անանիա, յետոյ, իր աթոռը Սեբաստիա փոխադրած է առայժմ անձանօթ թուականի մը, կը հետեւի միայն Կիրակոս Գանձակեցիի «Եւ եղիւ հակառակարոն ի Սեւաս» (Երեւան, էջ 159) և «նստաւ կարողիկոս ի Սեւաս» (էջ 162) աղբիւրն: Թէ Կիրակոս Գանձակեցի այս աղբիւրը գրած է երբ Անանիա քանի մը տասնեակ տարիէ ի վեր վախճանած էր, աթոռին Սեբաստիա փոխադրութիւնը բնաւ անհաւանական չէ:

Երկրորդ յիշատակարանը գրուած է 1203 ին Խաղաթիքի (Ճանիկի շրջան) Ալնոցի վանքը, «ի կարողիկոսութեան ճէր Անանիայի» (Գ. Յովնէփեան, Բիւսասկարանի Զեւապրաց, Ա, էջ 1031-32): Երկրորդ կարանին հեղինակը կաթողիկոսութեան հրկուքի բաժանման խօսք չ'ընէր: Անանիա Խաղաթիքի Հայոց համար միակ կաթողիկոսն է:

Երրորդ յիշատակարանը գրուած է 1211 ին Սեբաստիոյ քաղաքին կամ մօտակայ Ս. Աստուածածին և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքին մէջ, որ կը կոչուէր Փաւրընդիայի կամ Փաւրընդայի վանք: Յիշատակարանին հեղինակը չի գիտեր ըսել թէ որո՞ւն «հայրապետութեան» օրով կը գրէ, որովհետեւ երեք հակառակ կաթողիկոսներ կան, որոնք են տէր Եւփանանէս (Զ. Սահեցի Մեծարարոյ), տէր Անանէ և տէր Դուիթ (Աղթամարի կաթողիկոս): Յիշատակարանին հեղինակը չ'ըսեր թէ Անանիա Սեբաստիա հաստատուած կաթողիկոսական աթոռին գահակալն է, քայք երկու անգամ կը յիշէ Սեբաստիոյ «գիտապետ» և «հայրապետ» Գրիգոր Կաթողիկոսը (Գ. Յովնէփեան, Բիւսասկարանի Զեւապրաց, Ա, էջ 751-753):

Այս երեք յիշատակարանները տեղի հին պատմական աղբիւրներ են քան

կիրական Գանձակեցին. որ Անանիայի «ապագամբուրեան» առաջին պատմիչն է և իրենց վկայութիւնները սրեւէ կերպով խնդրոյ առարկայ չեն կրնար ըլլալ: Հետեւաբար, Անանիա հակաթոռ կաթողիկոսութիւն մը հիմնած է 1201ին, իր աթոռը հաստատած է Կեսարիա, և, թերեւ, աւելի հաջ. փոխադրած է Սերաստիա: Չէր վախճանած 1207ին, և զհա. կենդանի էր 1211ին:

Զորքորդ յիշատակարանը, որ գրուած է 1223ին (Հայոց ՈՀԲ թուականին) «յիւրոգում» (այսպէս) «ամի նայրապետիանի տէր Անանի Հայոց կարապիկաւ» Մնցրոյ Մարգ. գաւառին Առոյծ Մարգ. գիւղը (Զաւէն վ. Արղււմանեան, «ԺԳ. դարու հայերէն ձեռագիր մը», Սիւն, 1962, էջ 305-309), կը պարունակէ վիճելի բառ մը, «յիւրոգում ամի» Սիւնի տշխատակից Նարայր կոչ. Պաղարեան յիշատակարանին կցուած ծանօթագրութեան մը մէջ դիտելի կու տայ թէ, յիւրոգում բառին անդ սպասելի էր Խ(20)նրոգում, որով 1223ը ճշգրի կը համապատասխանէ Անանիայի կաթողիկոսական հերձուածին 20րդ տարիին: Ծանօթագրութեան հեղինակը հիմնուած է մինչև այսօր բնդւնուած 1203 թուականին վրայ: Սակայն, 1201ի յիշատակարանին հրատարակութենէն ետք 1203 թուականը և Անանիայի հերձուածին մասին Չամչեանի և Օրմանեանի առած անդեկութիւնները այլևս կը կորսնցնեն իրենց արժէքը: Չեռագրին զրչութեան թուականը բացատրելու համար, կա՛մ պէտք է ենթադրել թէ յիշատակարանին հրատարակիչը հայկական թուականը սխալ կարդացած է (ՈՀԲ փոխանակ ՈՅԲի) և կա՛մ թէ յիշատակարանին հեղինակն է որ սխալած է: Այս խնդիրը լուծելու համար պէտք է սպասել սերիշ յիշատակարանի մը, որ վկայէ թէ Անանիա 1223ին կամ անկէ ետք կենդանի էր:

Այս յիշատակարաններէն կը հետեի նաեւ թէ Անանիայի կաթողիկոսական շէրջանակը կը տարածուէր Կեսարիոյ չրջանէն մինչև Դարանաղիք և Խաղաիք, ներառեալ Սերաստիան, որ Կեսարիոյ նման մեծ քաղաք մըն էր:

Անանիայի հերձուածը անդի ունեցած է 1201ին, բայց անշուշտ հերձուածին ծրագիրը յղացուած չէ այդ տարին: Եթէ ենթադրուի թէ Անանիա Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոս ընտրութենէն (1194) է որ դժգոհ մնացած է իրեն կաւակից սերիշ կաթողիկոսներու և վարդապետներու հետ, աթոռ տարի սպասած պէտք է ըլլայ իր ծրագիրը իրականացնելու համար, ինչ որ բացատրութեան պիտի կարօտէր: Չամչեանի անծանօթ տգրիւրը կ'ըսէ թէ Փոքր Հայքի կաթողիկոսներուն աւ վանականներուն, և մանաւանդ Սերաստիոյ և Կեսարիոյ բնակիչներուն համաձայնութեամբ է որ Անանիա հակաթոռ եղած է. բայց բացատրուած չէ թէ ինչո՞ւ այս կաթողիկոսները, վանականները և ժողովուրդը կ'ուզէին Կիլիկիոյ թագաւորութեան ենթակայ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսէն անկախ կաթողիկոս մը ունենալ: Լեւոն թագաւորին և Կիլիկիան կղերին լատինամէտ ձգաւմները չէին ապահովարար պատճառը, քանի որ Անանիա, Սերաստիոյ կաթողիկոսի հանգամանքով, համամիա գտնուած էր Տորոսնի 1197ի ժողովին մէջ Հասմի Եկեղեցիին հետ միութեան:

Օրմանեան չառ սրամտօրէն դիտած է որ Լեւոնի օժման հանդէսին, որ այնքան հանդիսաւոր կերպով կատարուած է, ո՛չ մէկ կաթողիկոս մասնակցած է Հայաստանէն և սելջուքեան պետութեան սահմաններէն, սակայն այս նկատուածութենէն չէ հանած այն կոչակացութիւնը որ անկէ կը ըզլիւ: Այս բացակայութիւնը չի կրնար վերագրուիլ անտարբերութեանը այն Հայերուն, որոնք Կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս կ'ապրէին: Արեւելեան կղերին բացակայութեան պատճառը թերեւս ուրիշ ուզէին վերագրել Լեւոնի լատինամէտ հակաւմներուն, սակայն նոյնը կարելի չէ ըսել Փոքր Հայքի կղերին համար, որ այդ հակումին համամիա էր: Բայց, ինչ որ ալ ըլլային գաւառաւորական անհամաձայնութիւնները, ինչպէ՞ս սելջուքեան և սերիշ իսլամական տիրապետութեանց ենթակայ Հայերը կրնային չճշը-

ճբւիւ որ, հայկական թագաւորութեանց վախճանէն մօտաւորապէս երկու հարիւր տարի ետք, Հայոց թագաւոր մը կ'օժ-
ւէր, և կրնային կամաւորապէս հանդի-
սատես ըլլալ չփոփաքիլ իրենց համար
այդ աննախընթաց հանդէսին: Բացակա-
յութեան պատճառը պէտք է սերնն վե-
րադրել սեղանքեան կառավարութեան
արգելքին:

Այսպիսի արգելքի մը մասին չեն խօ-
սած մօտաւորապէս ժամանակակից քրի-
ստոնքայինները, բայց Անանիայի հերձու-
ծին մասին ալ ճիշդ տեղեկութիւններ չեն
հաղորդած և Անանիայի արարքը վերա-
դրած են փառամոլութենէ մղուած ապրա-
տամբութեան: Անոնք չեն յիշած նաև
արեւելեան կղերին և փոքր Հայքի եպիս-
կոպոսներուն բացակայութիւնը Լեւոնի
օժման:

Դէպքերը կրնան սակայն այլապէս
բացատրուիլ:

Սեղանքեան պետութեան համար ան-
տարակոյս սերտաւոր չէր որ իր դրացի
քրիստոնեայ պետութեան դուստր, որուն
հետ պատերազմներ ունեցած էր, Գեր-
մանիոյ կայսեր և Հռոմի պապին, ուրիշ
խօսքով քրիստոնեայ աշխարհին հօր
իշխանութեանց չնորձիւ թագաւոր օժուէր
և մանէր անոնց հովանաւորութեան տակ:
Բայց անկարող այս քաղաքական արարքը
արգիլելու, սակայն չէր կրնար նաև
չխորհիլ թէ իր երկրին դրացի երկրի մը
մէջ Հայոց թագաւորի մը գոյութիւնը և
անոր միջազգային դիրքին բարձրացումը
կրնար սեղանքեան պետութեան բաղմո-
հաղար հայ բնակչութեան վրայ սեղանք-
եան տեսակէտով յոռի ազդեցութիւն մը
ի գործ դնել և եթէ ոչ քաղաքական՝ գեթ
զգացական հօր կապ մը ստեղծել: Լեւոն
Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորն էր և ոչ սեղ-
անքեան և ուրիշ մահմանական երկր-
ներու հպատակ Հայերուն թագաւորը:
Հաւեալար, ստանց ներկայացուցիչները,
եկեղեցական կամ աշխարհական, իրաւունք
չունէին անոր օժման ներկայ գանուելու
և թերևս օժման ալ մասնակցելու: Ան-
տարակոյս, այս արգելքը բացատրուած
էր սեղանքեան հպատակ Հայերուն և աղ-
ղաւորութեան մը բնայթը կրնայ ունե-

ցած ըլլալ: Միւս կողմէ, սեղանքեան ա-
րաւումը չէր կրնար և չկրցաւ արգիլել
որ տ'յն Հայերը, որոնք Կիլիկիոյ սոս-
մաններէն դուրս իսլամական երկիրներու
մէջ կ'ապրէին, Լեւոն, իրենց միջև և
իրենց գրութեանց մէջ, Հայոց թագաւոր
չյորջորջէին:

Այս մեկնութեամբ, Անանիայի հեր-
ձուածը, նոյնիսկ եթէ անձնական փառա-
սիրութիւնը դեր մը ունեցած ըլլայ անոր
մէջ, «ապստամբութիւն» մը ըլլալէ աւելի,
քաղաքական կացութեան մը պարտադրած
լուծումի մը բնայթը կը ստանայ: Այս-
պէս կը բացատրուի նաև թէ ինչո՞ւ փոքր
Հայքի եպիսկոպոսներն ու վանական-
ները, ինչպէս նաև Կեստրիոյ և Սերաս-
տիոյ ժողովուրդը զօրավիգ կանգնած են
Անանիային, թերևս նոյնիսկ պարտա-
դրած ըլլան անոր անջատ կաթողիկոսու-
թիւն մը հիմնել, քաղաքականօրէն կաս-
կածելի տարր մը շնկատուելու համար:
Ուշագրաւ է որ Անանիայի հերձուածը
Լեւոնի օժմանէն առ առաւելն չուրջ երկու
տարի ետք տեղի ունեցած է⁽¹⁾: Անանիայի
կաթողիկոսական աթոռը սեղանքեան պե-
տութեան Հայոց կաթողիկոսական աթոռը
եղած է:

Անանիայի մահուն թուականը անձա-
նօթ ըլլալով — եթէ 1233 ի յիշատակու-
րանը նկատի հառնուի —, կարելի չէ ըսել
թէ իրմով վերջ գտած է այս հերձուած

(1) Ըստ Օրմանեանի (Ազգայնամ, էջ 1543),
որ Անանիայի հերձուածին թուականը 1243
կրնար ընդունել միայն, Անանիան է որ սեղ-
անքեան սուլթանը համադրած է Կիլիկիոյ կա-
թողիկոսութեանն անկախ կաթողիկոսութիւն
մը հիմնել, սուլթանին հպատակները Լեւոնի
ազդեցութենէն հեռացնելու համար: Արշակ
Այոյաճեան (Պատմութիւն Հայ Կեանքի, էջ 138),
բառացիօրէն կրկնելէ ետք Օրմանեանի տա-
րբեր, Բագն ատ — տին Սուլթանին և անոր
յաջորդին՝ Քալ Քուսրայի Ա. ի քաջալերութեան
կը վերադրէ Անանիայի հակաթոռ կաթողիկո-
սութեան հաստատումը: Երկրորդ սուլթանին
օրով Անանիայ արդէն կաթողիկոս էր և անոր
քաջալերութեան տեղի չէր մնար: Բագն ատ —
տին 1197ին յաջողեցաւ սեղանքեան պետու-
թեան միաթիւնը վերականգնել. Գրիգ Բ Բա-
ւան Բ. ի կայսրութիւնը իր արդիւններուն միջև
բաժնելու ձախող ձեռնարկէն ետք:

կաթաղիկասութիւնը թէ Անանիա իր յաջորդը ունեցած է:

1243 ին Մանգուլները պարտութեան մատնեցին սելջուքեան բանակները և սելջուքեան պետութիւնը ենթարկուեցաւ մանգոլական տիրապետութեան: Քիչ ետք Հեթում թագաւոր կամալին ընդունեցաւ մանգոլական գերիշխանութիւնը և հովանաւորութիւնը: Հաւանական է որ սելջուքեան արգելքը զոգրած ըլլայ 1243 էն ետք, և Ամենայն Հայոց կաթաղիկասութիւնը իր իշխանութիւնը վերահաստատած՝ սելջուքեան սահմաններուն Հայկերուն վրայ: Հերձուածը այսպէս վերջ գտած կրնայ ըլլալ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ա.

ԼԵՒՈՆԻ ԹԱՎԱԼՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆ

Լեւոն Հայոց թագաւոր օծուեցաւ 6 Յունուար 1199 ին, հաւանաբար իր թագաւորութեան առաջին տարին սկսած պէտք է համարիլ այդ թուականին: Սակայն, հայկական բազմաթիւ աղբիւրներու մէջ 1197 տարին է թագաւորութեան առաջին տարին: Հայ մատենագիրներէն և յիշատակարաններու հեղինակներէն սմանք Լեւոնը թագաւոր տիտղոսով յիշատակած են օծումէն և նոյնիսկ թագ ստանալէն առաջ:

Կիրակոս Գանձակեցի (Երեւան, էջ 162. Վինետիկ, էջ 78), Սամուէլ Անեցիի Շարունակագր (էջ 144), Վարդան (Վենետիկ, էջ 138), Հեթում Բ. ի հրրորդ Տարեգիրքը (Վ. Ա. Հակարյան, Մանր Խմբ. Խակագրութիւններ, 2, էջ 77, տ. 28-29), Անանուս Ժամանակագրութեան մը հեղինակը (Ն. Կոս. Պաղարեան, Յայցակ Չառագրոց Սերոյ Յակոբեանց, Դ, էջ 58ր) և 1201 ի յիշատակարանին հեղինակը Լեւոնի թագաւորութեան առաջին տարին 1197ը նշանակած են: Այս թուականը կը բացատրուի հետեւեալ կերպով:

Լեւոն 1197 Յունուարին Համէական Սուրբ Կայսրութեան վիճապետ Հենրիկոս Զ. ին ղեկավարութիւն մը զրկեց և անոր հաւատարմութիւն յայտնելով արքայական տիտղոս և թագ խնդրեց: Կայսրը հաւա-

նեցաւ և Մայանսի կարտինալ արքեպիսկոպոս Գանրատ Յոն վիթթիկալիս յանձնեց արքայական թագը, որով Լեւոն պիտի թագադրուէր: Հաւանաբար 1197 էն սկսեալ Լեւոն թագաւոր տիտղոսը կրելու իրաւունքը ստացած էր և ինքզինք թագաւոր յայտարարած: Յժուժը զոր, Հենրիկոս Զ. ի 22 Սեպտեմբեր 1197 ին պատահած մահէն ետք, նոյն կարտինալը պապական նախարարի հանգամանքով կատարեց 1199 Յունուար 6 ին, կրօնական նախարար-Ժուլմէ էր արքայական իշխանութեան:

Բ.

ՄԵՅՐՈՅ ՄԱՐԻ ԳԱՒԱՌԻ

ԱՌՈՅԾ ՄԱՐԳ ԳԻՒԴ

Աշխարհագրական այս անունները, որոնք յիշուած են 1223 ին գրուած յիշատակարանին մէջ, Հայկական Աշխարհացոյցին անծանօթ չեն, սակայն ոչ՝ այս ձևերով:

Մեցուրը Մրնմուրն է, գրուած նաև Մեմուր և Մուր, Բարձր Հայքի գաւառներէն մէկը, բայց Մեցուր Մարգ առաջին անգամ է որ կը տեսնուի:

Առոյծ ալ Առիւժ գաւառն է, բայց յիշատակարանին գրութեան Ժամանակ կը կաշուէր Առոյժ Մարգ և զիւզ մըն էր: Առիւժ գրուած է նաև Ալլիւն և Ալլիւն(1): 13րդ դարուն Առոյժ արտասանութիւնը ենթադրել կու տայ թէ Ալլիւն և Ալլիւն գրչագրական սխալներ են: Այս գաւառը մատենագրութեան մէջ չէ յիշուած և կը թուի աննշան գաւառ մը եղած ըլլալ, որուն գլխաւոր աւանը կը կրէր այդ անունը:

Մեցուր և Առոյժ գրչութիւնները շահեկան են 13րդ դարուն Բարձր Հայքի բարբառին տեսակէտով:

Այս երկու տեղանուններուն մասին տես Հ. Հիւրման, Հիմ Հայոց սելուոյ աւանները, Վիեննա, էջ 128-129:

Փարիզ

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(1) Այստեղ Արրահամանի հրատարակած Աշխարհացոյցին մէջ Մոլի, որ գրչագրական կամ տպագրական սխալ մը պէտք է ըլլայ: (Այստեղ Արրահաման, Շիրակացու Մահմադարեւան, Երեւան, էջ 3:9):